

SAKSBEHANDLER
Kaare Stang
Ingeborg Magerøy
Christopher David Millar

Juridisk seksjon
Kirkeseksjonen
Kirkeseksjonen

VÅR DATO
19.06.2024

postmottak@ra.no
www.riksantikvaren.no

VÅR REF.
24/01862-4

DERES REF.

DERES DATO

Klima- og miljødepartementet
Postboks 8013 Dep
0030 OSLO

Hedrum kirke, Larvik kommune – Spekking av fuger og pussing av sørvegg. Avgjørelse i klagesak, klage på Riksantikvarens dispensasjonsvedtak etter kulturminneloven § 8 første ledd

Riksantikvaren fattet vedtak om dispensasjon i brev av 23. mai 2024 om istandsetting av Hedrum kirkes sørvegg. Tiltaket innebærer spekking av fuger med kalkmørtel, påføring av tynn kalkpuss, slemming og hvitning av sørvegg.

Vedtaket er gjort etter søknad datert 19. april 2024 fra Larvik kirkelige fellesråd (Fellesrådet).

Dispensasjonsvedtaket er påklaget av Hedrum menighet (heretter kalt "klager") i brev av 11. juni 2024. Klagen gjelder istandsetting av Hedrum kirkes sørvegg.

Klager mener dispensasjonsvedtaket må kjennes ugyldig. Klager mener at spekking av fugene i murverket er akseptabelt, men ikke påføring av kalkpuss og hvitning.

Klagerett

Hedrum menighet/sokn eier denne middelalderkirken, og er dermed direkte berørt part i saken og har klagerett i.h.t. forvaltningsloven § 28 første ledd.

Klagefrist

Vedtaket kan påklages innen seks uker fra vedtaket er mottatt, jevnfør den særegne klagefristen i kulturminneloven § 8 første ledd siste punktum. Vedtaket var datert 23. mai 2024 og denne klagen er rettidig mottatt. Klagen tas til behandling.

Oppsettende virkning

Klager ber om at det gis oppsettende virkning, jevnfør forvaltningsloven § 42, slik at arbeidet stanses til klagen er behandlet, med unntak for forarbeid som er uavhengig av istandsettingsmetode.

Riksantikvaren har besluttet at det gis ikke oppsettende virkning for klagen på det dispenserte tiltaket i denne saken.

Lovbestemmelsen i forvaltningsloven § 42 er en såkalt "kan"-bestemmelse. Det kan gis oppsettende virkning dersom ikke tungtveiende faglige hensyn tilsier det motsatte. Det vises til juridisk teori; Eckhoff/Smith "Forvaltningsrett", 9. utgave, side 319, hvor det heter: "Klage får ikke automatisk slik 'oppsettende virkning'. Men både underinstansen, klageinstansen og annet overordnet organ kan etter eget skjønn beslutte at iverksetting skal utstå til klagefristen er ute eller klagen avgjort".

Det er ikke klageadgang på avslag på begjæring om oppsettende virkning. Spørsmålet er behandlet i Bernt/Rasmussens "Frihagens forvaltningsrett", 2010, side 314, hvor det heter: "Beslutning om å utsette eller ikke utsette iverksettingen av et vedtak er ikke noe enkeltvedtak. Det er ikke i seg selv bestemmende for rettigheter og plikter for partene, bare for den faktiske situasjon de vil stå overfor når endelig avgjørelse i saken foreligger."

Etter Riksantikvarens oppfatning, vil det være svært uheldig for middelalderkirken med avbrudd i restaureringsarbeidet som allerede er i gang. Den faglig valgte metodikken har flere trinn som er avhengig av å følge på hverandre i bestemte tidsintervaller for å oppnå et vellykket sluttresultat. Å avbryte denne prosessen vil derfor gi risiko for at både det allerede utførte arbeid og gjenstående arbeid vil få svekkelser og bli mer skadeutsatt.

Det vises i denne sammenheng til faglig rapport fra Fabrica kulturminnetjenester, datert 15. juni 2024, hvor det heter:

"Å la fugen tørke/få første herding gjennom juli, er et kompromiss; ideelt burde en starte pussing nokså umiddelbart etter spekking. Men siden veggen er stor (ca 75 m²) og fugene ekstremt dype/krevende, og dermed krever minst en måneds arbeid før spekkingen (mai-juni), ble det valgt å bruke ferietiden i juli for opptørk/første herding og benytte det generelt fuktigere værslaget fra tidlig august (relativ luftfuktighet) for tid til pussing. /../ Alle avvik fra denne planlagte arbeidsgangen vil medføre høyere risiko for skader når muren utsettes for været. Det vil f.eks. være meget uheldig å utsette pussing. Kalksesongen varer bare fra mai til ca. midten av august, og utsettelser vil bety et helt års forskyvning. Da vil det være lite av den viktige restfukten igjen i fugene. Verken utførende (Mannhart) eller rådgiver (Fabrica) kan påta seg noe ansvar ved avvik".

Riksantikvaren mener at det byggfaglig og kostnadmessig er viktig at disse arbeidene ikke stopper opp. Arbeidene kan bare utføres gjennom sommeren 2024 uten store økonomiske tap for tiltakshaver. Vi har på dette grunnlag besluttet å ikke gi oppsettende virkning for klagen.

Klagens momenter

Klager mener at dispensasjonsvedtaket må kjennes ugyldig.

Klagen har i hovedsak følgende momenter:

Kalking av fugene er akseptabelt, men ikke påføring av kalkpuss på fasaden

Klager skriver: "At sementfugene etter hvert må fjernes og erstattes med kalkfuger for å sikre god fuktvandring, fremstår som en robust vurdering som det er enighet om i fagmiljøene. Spørsmålet er om fasaden i tillegg skal påføres kalkpuss. Påføring av kalkpuss og hvitting ble anbefalt av fellesrådets konsulenter, og dette har fremstått som et hovedpremiss for arbeidet som er gjort, også for Riksantikvarens involvering i arbeidet i en tidlig fase".

I et notat datert 12. mars 2024, bestilt av Kirkevergen og Fellesrådet, anbefalte Riksantikvaren at Hedrum kirke repareres med kalkmørtel, pusses og hvittes.

Menighetsrådet besluttet i møte 2. april 2024: «Ut fra en helhetlig vurdering av bygningstekniske, kulturhistoriske og andre hensyn går menighetsrådet inn for at kirkens fasade refuges med kalkmørtel, og ikke pusses og hvittes. Fellesrådet bes søke om dispensasjon til istandsetting i henhold til dette".

Alternative utredninger

I notatet fra Menighetsrådet heter det at man "har vært opptatt av å få frem et bredere sett av vurderinger, ikke minst fordi fellesrådets konsulenter og Riksantikvaren vurderer bevaringstekniske og kostnadmessige forhold helt annerledes enn andre eksperter og andre eiere av tilsvarende middelalderbygg, inkludert staten som forvalter og eier (Statsbygg og Forsvarsbygg)".

Menighetsrådet har innhentet innspill fra et utvalg av rådgivere og eksperter, og spesifikt for kirkens fasade slik den fremstår. Det ble gjennomført en befaring av kirkens fasade med noen av ekspertene, som har omfattende erfaring med kalkmørtling, byggteknisk og praktisk: Øyvind Buset (murmester, fagkonsulent i Norske Murmesteres Landsforening og daglig leder for Norsk Murforum), Xhevdet Kadrijaj (murmester og daglig leder hos XK Entre-prenør AS), Mads Kjølén (murmester og leder hos Einar Stange AS), Arild Levernes (murmester pensjonert), Margrethe Moe (konservator og rådgiver ved WSP AS, tidl. Riksantikvaren, KA mv), og Dag Erik Sund (murmester, Einar Stange AS).

Kalkpussing bryter kirkens stedsskapende identitet

I notatet fra Menighetsrådet heter det at påføring av kalkpuss vil endre kirkens uttrykk radikalt i forhold til slik denne har sett ut de siste hundre år. Fra menighetens

medlemmer er det fremmet et sterkt ønske om å beholde dagens uttrykk, om dette er bygningsteknisk mulig.

Saksbehandlingsfeil

Klager mener at saksbehandling og vedtaket har flere feil og mangler, og mener at dette representerer brudd på utredningsplikten i fvl. § 17 første ledd og mangler i fakta-grunnlaget.

Klager mener at Riksantikvarens involvering i saksbehandling forut for dispensasjons-søknaden begrenset sakens opplysning og la rammer for søknadens innhold. I notat til Fellesrådet uttaler Kirkevergen at «vurderingene fra Riksantikvaren gir et tydelig signal om at en søknad om dispensasjon fra kulturminneloven som Hedrum menighetsråd ønsker, ikke kan anbefales og dermed vil bli avslått».

Dette ble ifølge klager "ytterligere tydeliggjort i den muntlige redegjørelsen som ble gitt i Fellesrådets møte, og forsterket ved at det ble fremholdt at Riksantikvaren ikke vil bevilge støtte til gjennomføring av andre tiltak enn det Riksantikvaren har uttrykt som riktig. Riksantikvaren har vært deltakende i hele prosessen fra fellesrådets konsulenter ble engasjert, gjennom arbeidsmøter og «folkemøte» i kirken. Som nevnt ovenfor, har påføring av puss og hvitting av fasaden vært et underliggende premiss i hele prosessen, noe som fremgår av rapporter og møtereferater. Konsekvensen av en slik styrende involvering fra Riksantikvarens side er at alternative tiltak ikke har blitt tilstrekkelig vurdert".

Ifølge klager er Riksantikvarens involvering i prosessen forut for søknaden ikke forsvarlig og ikke i tråd med utredningsansvaret. Klager skriver at denne er "ikke i henhold til hva som kan anses å være forsvarlig saksbehandling og forutsetningen om at sakens ulike sider skal vurderes tilstrekkelig (utredningsplikten). Menighetsrådets vurderinger og innhentede råd ble av fellesrådet satt til side fordi de ikke var i tråd med Riksantikvarens forhånds anbefaling (tolket av fellesrådet som et forhåndsvedtak). Innvendingene er heller ikke vurdert, ei heller nevnt i søknaden og i vedtaket. Med andre ord har Riksantikvarens involvering i prosessen frem mot søknaden vært avgjørende for at faktagrunnlaget for Riksantikvarens skjønnsutøvelse er mangelfullt. Vi mener involveringens form og konsekvenser for behandlingen av saken er i strid med god forvaltningsskikk".

Ifølge klager er det også "manglende faglig bredde og kompetanse i de bygningstekniske vurderingene" og det foreligger "feil angivelse av allmenne bygningstekniske vurderinger". Klager viser til at de faglige vurderingene og bakgrunnen for fellesrådets vedtak og søknad om dispensasjon er utarbeidet av Fabrica AS, som består av to konsulenter. Riksantikvaren henviser til Fellesrådets konsulenter både i anbefalinger forut for søknaden og i vedtaket. Det er ulike syn og vurderinger når det gjelder

restaurering av murverk fra middelalderen, noe som er godt dokumentert i Menighetsrådets notater og vurderinger, og forutsetningsvis kjent for Riksantikvaren. Fellestrådets konsulenter syn og vurderinger avviker fra en allmenn oppfatning blant eksperter på murverk, noe som fremgår tydelig av notatet til fagsjef Øyvind Buset i Norske Murmestres Landsforening".

Ifølge klager har Riksantikvaren i sitt vedtak basert seg på konklusjoner som ikke er allmenne bygningstekniske vurderinger. Disse konklusjonene er likevel fremstilt som om de er velkjente og allmenne.

Manglende økonomiske beregninger av kostnader

Klager skriver at Menighetsrådet underveis i forprosjektet har "etterlyst konkrete beregninger og kalkyler som viser restaureringskostnader, vedlikeholdskostnader og livsløpskostnader ved henholdsvis kalking/hvitte og kun fuging. Fellestrådets konsulenter ga uttrykk for at dette ikke er mulig å fremskaffe. Riksantikvaren har gjennom forprosjektet gitt uttrykk for det samme og uttalte i anbefalingen fra 12. mars 2024 at det «er ikke mulig å gi noen eksakt frekvens eller kostnad» for vedlikehold ved ulike løsninger. Det er etter vår oppfatning ikke i samsvar med utredningsplikten å fatte vedtak uten slike kalkyler, som må anses å være en grunnleggende og elementær del av beslutningsgrunnlaget for en restaurerings- og investerings sak av denne typen".

Det er ifølge klager heller ikke i søknaden og i vedtaket gjort vurderinger av de fulle økonomiske kostnadene, inkludert følgekostnadene, ved kalking/hvitte, i strid med den hundreårige tradisjonen kirken har hatt.

Riksantikvarens vurdering

Påføring av kalkpuss på fasader – stedsidentitet og tradisjon

Hedrum middelalderkirke er en romansk steinkirke og har siden oppføringen på 1100-tallet og frem til 1920-tallet hatt ytre kalkpuss på fasadene.

Det er siden 1927 ikke blitt påført ny kalkpuss på Hedrum steinkirke. Denne løsning var i tråd med datidens oppfatning hos enkelte antikvarer, herunder arkitekt og arkeolog Gerhard Fischer, som mente at "stenene skulle tale" ved å la steinkirkenes murverk stå upusset.

Blant befolkningen i Hedrum har kirken med sitt konstituerende stedsuttrykk i cirka hundre år hatt eksponerte steinfasader. Offentlige bygninger som denne har en sentral signaleffekt som er med på å skape lokal identitet i et tettsted. Riksantikvaren har respekt for at den visuelle opplevelse av en offentlig bygnings fasadeuttrykk av mange oppfattes som viktig. Kulturminnemyndighetene skal normalt også legge vekt på hva

som er lokal stedsoppfatning som en av flere faktorer når det treffes vedtak om endringer av en kulturhistorisk viktig bygning.

Men ser man dette i et lengre tidsperspektiv bakover i tid, var den historiske situasjonen annerledes. Den 900 år gamle tradisjonen for Hedrum kirke og for andre steinkirker fra denne perioden er at kirken var påført et ytre kalksjikt, i likhet med andre norske steinkirker fra samme periode, slik vi fortsatt finner dem i dag.

Påført kalkpuss sikrer murverket best over tid

Riksantikvaren vurderer at Hedrum kirkes murverk trenger en værhud i form av puss eller slemming for å fungere optimalt. En puss er både en beskyttelse av stein og fuger mot værpåkjenninger og den bidrar til at fukt både innenfra og utenfra håndteres best mulig og fortrinnsvis tørker opp på overflaten. På noen områder i Hedrum steinkirkes fasader er det ekstra store fuger mellom steinene, noe som er egnet til sprekkdannelser dersom disse ligger "åpne". Eksponerte fuger er sårbare, og vedlikehold av disse er krevende.

Klagers eksperter uttrykker i hovedsak at steinfasadene kan bevares uten puss. Riksantikvaren erkjenner at denne faglige holdningen også er gyldig og har legitimitet. Men som nevnt over, er Riksantikvaren opptatt av å få en beskyttende overflate med kalkpuss som etter vårt faglige syn i større grad vil gi murverket bedre forutsetninger for å stå imot fukt og temperatursvingninger og gi de beste bevaringsforholdene over tid. Det er vår oppfatning at dette murverkets karakter er basert på å være pusset som en del av sin funksjonalitet.

Som nevnt over, ønsker ikke Riksantikvaren eksponerte fuger, med den begrunnelse at belastningen på hver enkelt fuge vil bli for stor. Dette faglige syn er basert på Fabricas rapporter fra forprosjektet.

I Norconsults notat påpekes fordeler med tynn kalkpuss slik: «I værharde miljøer der kirken er utsatt for sterke påkjenninger, kan man etablere et beskyttende slitelag av kalk. En tynnpuss av kalk/hvitting vil tette svinnriss og bevegelsesriss mellom natursten og fug og binde murverket noe sammen og bidra til bedre avrenning av murverket. Tynnpussen vil da fungere som et offersjikt som beskytter murverket, synliggjøre vannpåkjønning, men også krever vedlikehold ved forvitring. Tynnpussen følger ujevnheter i murverket slik grunnarbeidet i fugene har betydning for levetiden til murverket, herunder også naturstenene.»

Etter Riksantikvarens oppfatning, skaper ytre kalkpuss en beskyttende overflate som samtidig gir best mulig fuktvandring og fukthåndtering i murverket.

Saksbehandlingsfeil

Klager kommer med en rekke påstander som Riksantikvaren i hovedsak vil avvise. Ifølge klager, ble Menighetsrådets vurderinger og innhentede råd satt til side av Fellesrådet fordi de ikke var i tråd med Riksantikvarens forhånds anbefaling (tolket av Fellesrådet som et forhåndsvedtak).

Riksantikvaren skal som fagmyndighet sørge for at saken er best mulig opplyst, jf. prinsippet i forvaltningsloven § 17. Direktoratet skal utøve et faglig skjønn. At dette faglige synet avviker fra faglige vurderinger fra andre eksperter som klager selv har innhentet råd fra, er ikke uvanlig. Alternative vurderinger er legitime og relevante. Øvrige divergerende faglige synspunkter i denne saken er direktoratet godt kjent med. Men dette avskjærer ikke Riksantikvaren fra å treffe en konklusjon og fatte vedtak i tråd med det vi mener er det faglig korrekte ståsted i den enkelte konkrete sak.

Riksantikvarens saksbehandling har i denne konkrete saken fulgt normale prosedyrer. Det er helt vanlig og nødvendig at Riksantikvarens kirkeseksjon har løpende kontakt med Kirkelig Fellesråd som har utøvende ansvar for kirkens vedlikehold før vårt vedtak om dispensasjon fattes. Normalt avholder vi også befaringer i forkant, noe som også ble gjort i denne sak. Gjennom tett dialog med Fellesrådet, sikrer vi at faglige oppfatninger og ulike praktiske behov er omforent i forkant. Dette er naturlig og funksjonelt. At klager mener at dette til en viss grad gir førende premisser i forkant, er korrekt, men noen formell saksbehandlingsfeil kan det etter vårt syn ikke representere.

Riksantikvarens involvering i saksbehandling forut for at vi ga dispensasjon har neppe begrenset sakens opplysning, slik klager hevder. Det er riktig at vi har kommet med innspill forut for søknaden fra Fellesrådet. Denne prosessen har vært dialogisk med Fellesrådet som søker med drifts- og forvaltningsansvaret for Hedrum kirke. Ettersom dette organet har driftsansvaret for kirken, er det naturlig at dialogen avholdes direkte med Fellesrådet. At det faglige utfallet er annerledes enn hva klager ønsker, rokker ikke ved at vi grundig har vurdert sakens faglige kompleksitet og omfang i forkant av dispensasjonsvedtaket.

Etter vår oppfatning, foreligger det ikke vesentlige saksbehandlingsfeil i denne saken som har hatt avgjørende betydning for sakens utfall, jevnfør prinsippet i forvaltningsloven § 41. Klagers anførsler om saksbehandlingsfeil bestrides.

Manglende økonomiske beregninger av kostnader

Klager skriver at Menighetsrådet underveis i forprosjektet har etterlyst beregninger og kalkyler som viser restaureringskostnader, vedlikeholdskostnader og livsløpskostnader ved henholdsvis kalking/hvitning kontra kun fuging.

Det er korrekt at Riksantikvaren uttalte i anbefalingen fra 12. mars 2024 at det «er ikke mulig å gi noen eksakt frekvens eller kostnad» for vedlikehold ved ulike alternative løsninger. Vi opprettholder at det ikke over tid er mulig å gi konkrete kalkyler for de ulike restaureringsløsningene; her pusset - kontra upusset steinfasade.

Men etter vårt syn, er det nærliggende å påpeke at ved kontrafaktisk å la steinfasadene fortsatt være eksponert, ville dette på sikt kunne ha en avgjørende kostnadsside som kanskje er større enn ved den her valgte løsning; kalkpuss av fasadene. Dersom man lar fasadene være upusset, vil sannsynligvis vær- og vindforhold gjøre at de større åpne fugene mellom steinene vil trenge hyppigere reparasjon enn dersom disse beskyttes gjennom heldekkende kalkmørtelhinne som skjerner fugene. Dette kan i seg selv over tid være et fordyrende element. Eksponerte fuger krever også strengere vedlikeholdsdisiplin, og i verste fall kan forvittringsproblematikken i det indre av murverket gjenoppstå. Klagers anførsler bestrides også på dette grunnlag.

Konklusjon

Etter ny vurdering av saken i tråd med klagers anførsler, har Riksantikvaren ikke funnet grunnlag for å omgjøre vedtaket av 23. mai 2024, jf. forvaltningsloven § 33 andre ledd.

Klagesaken sendes til Klima- og miljødepartementet for endelig avgjørelse.

Klager gis en frist på 10 (ti) dager til å kommentere innholdet i dette brev. Eventuelle merknader sendes rett til Klima- og miljødepartementet med kopi til Riksantikvaren.

Hilsen

Anne-Judith Munthe-Kaas
avd.direktør, Juridisk seksjon

Kaare Stang
seniorrådgiver

Brevet er elektronisk godkjent uten underskrift

Vedlegg: Klage fra Hedrum menighet, i brev datert 11. juni 2024, brev fra Larvik kirkelige fellesråd, datert 17. juni 2024.

Kopi til: Arvid Gusland, Hedrum menighet, Postboks 258 Sentrum , 3251 LARVIK / Larvik kirkelige fellesråd, Postboks 258 Sentrum, 3251 LARVIK / Larvik kommune, Postboks 2020, 3255 LARVIK.